

Концепцията на Александър Теодоров Балан за езиковата култура

С.И. Георгиева (Одеса)

Сред най-видните и заслужили теоретици на българското езикознание в края на XIX в. и първите четири десетилетия от XX в. стои името на академик Александър Теодоров Балан. Огромна е неговата заслугата за разработване основите на езиковата култура и практическото му участие в борбата за по-високата култура на българското общество. Интересът му към езиковата култура не е нещо епизодично и случайно в неговия живот. Творческото наследство на А. Т.-Балан в тази област наброява повече от 120 публикации в различни публицистични издания.

Бележитият български езиковед Александър Теодоров Балан (15.X. 1859 – 12.II.1959) е роден в бесарабското село Кубей (Украйна). Първоначално образование получава в родното си село, а средно – в градовете Комрат и Болград. През 1878 г. 19-годишния младеж идва в България и следващата година заминава за Прага, където се записва студент по славянска филология. Получава отлична научна подготовка в духа на младограматическата школа отначало в Пражкия университет, където следва славянска филология, а по-късно и в Лайпциг където неговите учители са били известните учени М. Хатала, Я. Гебауер, А. Лексин, К. Бругман и др. [8: 413]. А.Т.-Балан се запознава с успехите на европейското езикознание през втората половина на XIX в. и от него усвоява позитивизма, психологизма и еволюционния историзъм като основни черти на лингвистичната методология по онова време [1:5; 9:29]. През юни 1884 г. А. Т.-Балан се завръща в България като доктор по философия на Пражкия университет и първият български езиковед с европейска лингвистична култура и мислене. Четири години по-късно той е един от основателите (и пръв ректор) на Висшето училище в София, бъдещия Софийски университет [8:413-414]. От 1884 г. А.Т.-Балан е редовен член на Българското книжовно дружество, а след това и на Българската академия на науките.

Според съвременното тълкуване понятието *‘езикова култура’* предполага: 1) наличие на задълбочени знания за езиците, включително и за родния език – познаване на историята, граматическия строй, речниковия състав, родствения връзки и др. важни техни особености; 2) Познаване на правоговорните, правописните, пунктуационните и словоредните норми на книжовния език и умение да се използват правилно и точно богатите изразни възможности на езика при различни условия на общуване в съответствие

с целите и съдържанието на речта; 3) Съзнателно въздействие на обществото върху процесите на функциониране и развитие на езика; кодификация на правоговорните и правописните норми; борба срещу безразборното заемане на чужди думи; култивиране и интелектуализация на езика; 4) Владееене на чужди езици [6:123].

Тук ще се опитаме да проследим пътя на изработването на концепцията за езиковата култура от А.Т.-Балан като имаме предвид специфичните социално-политически фактори в отделните периоди на историческата действителност, през която учения активно работи (1884-1954г.).

Езиковедската дейност на А. Т.-Балан и в частност работите му в областта на езиковата култура обхваща два периода в историята на изграждането на новобългарския книжовен език и изиграва огромна роля за стабилизирането и обогатяването му.

Първият – период на доизграждане на новобългарския книжовен език (от Освобождението на България от османско иго до края на XIX в.). През този период се извършват т.нар. *унификационни процеси*, т.е. установяват се и се кодифицират (узаконяват) единни основни норми в българския книжовен език. За постигането на тези резултати спомага възстановяването на българската държава и нейните институции, което довежда до централизация на културния и просветен живот в България (особено след Съединението през 1885 г.). Създават се нормални условия за функциониране на книжовния език, за стабилизиране на неговите норми, за изготвяне на правописни укази и пр. Началото на българското научното езикознание се поставя с откриване на Висшето училище през есента на 1888 г., превърнато по-късно (1904г.) в университет. През 1899 г. се приема първият общ правопис (Дриновско-Иванчевският) и с това се създават условията за спазване на установените вече книжовни норми [7:270-300].

След Освобождението пред българския книжовен език стоят много сериозни проблеми и важни задачи, които изискват бързо и категорично решаване и младият учен А.Т.-Балан активно се включва в борбата за неговото устройство. Ревностната и непрестанна борба в областта на езиковата култура, за чистота и народностна основа на книжовния български език е изключително ценна от гледище на съвременната българска езиковедска наука [5:424]

Вторият период това е периодът на обогатяване и развитие на новобългарския книжовен език (от началото на XX век до 9. IX.1944 г.). На преден план през този период

излизат проблемите за по-нататъшното обогатяване на лексикалната, терминологичната и стилистичната система на книжовния език. Книжовният език навлиза в нови сфери на живота, появяват се радиото и киното. По такъв начин се обръща по-голямо внимание и на устната реч, която също е книжовна. Успоредно с това, книжовният език навлиза по-широко в науката, в публицистиката, в административно-деловия стил. Между двете световни войни се заражда движение за чистотата на българския книжовен език (Ст. Младенов и А.Т.-Балан, който полага усилия за повече “българщина” в цялостното устройство на книжовния език). Създават се граматически трудове, които имат значение за кодификация на нормите. Появяват се и речници, изградени върху научни принципи [7:47]. През този период се наблюдава най-активната езиковокултурната дейност на А.Т.-Балан и борбата му за укрепване на българския книжовен език като единна нормативна система на свободната българска общност.

От 20-те години на XX век, не без влияние на чешкото езикознание, Александър Т.-Балан започва системно да разработва въпросите на езиковата култура. Той пръв обяснява термина *езикова култура*, «който е у нас още слабо известна новинка» и определя неговото съдържание. Чрез статиите си “Езикова просвета, интерес и грижи за българския език” (1921) и “Езиково съзнание” (1937) той групира в стройна триада основните компоненти на дейностите, които довеждат до *формиране на усет* за българския книжовен език и българска книжовна реч на обществото: **езиковата просвета - езиковата култура - езиково съзнание**. Според А.Т.-Балан: “ако езиковата просвета прави да проумяваме строя и службата на веществото от език в реч, а пък езиковата култура ни ръководи, как да използваме за реч всеки преднина на веществото за нея; а то езиковото съзнание ни държи будни, всъде и всякога да вардиме и умножаваме своя български език. Значението на това съзнание става ясно, като си помислиме, че езикът е върховно обществено достояние на човека като личност, като принадлежност на свой род или народ, като творец на българско словно благо”[2:253]. Без вроден или съзнателно култивиран езиков усет у всеки носител на книжовния език не може да се постигне висока езикова култура и езиково майсторство. А.Т.-Балан е дълбоко убеден в това: “Всичко е в усета...без усет за българска реч няма българска реч и език”[2:52]. И още: “Езиковият усет може да покаже кое е свое и кое е чуждо в книжевния език, кое трябва да се предпочита и кое трябва да се отбягва.”[Пак там: 52].

Пред езиковото строителство Балан поставя високи цели и изисквания – като научнотеоретични, така и по-конкретни по отношение на неговите дейци. В езика на

българските писатели той все още не вижда единство и това много го вълнува. “Без да се повдига равнището на усета за българска реч у нашата интелигенция, в нашето общество, ще трае и ще се влошава у нас онова логично, естетично и народностно състояние на българския език, което в образованието и в книжнината се характеризира със слабост и неуспех” – споделя А.Т.-Балан [2:49].

Семейството, училището, обществото, книжнината и пр. са факторите, съдействащи за формиране на здрав езиков усет и сред тях А.Т.-Балан сочи на първо място *училището*.

Високата езикова култура предполага да се овладеят правописът и правоговорът на книжовния език. Академикът Балан е горещ привърженик на демократичен правопис, който да може да отговаря на всекидневните нужди и изисквания на обществото. Според него съществената цел на една правописна система е *хармонията между писмо и изговор*. Предложенията, които А.Т.-Балан дава и отстоява в продължение на повече от половин век, са резултат от научната и демократична убеденост, че българската правописна система трябва да върви по-пътя на приближаване към живия книжовен говор. От 1888 г. до правописната реформа от 1945 г. (т.нар. *отечественофронтовски правопис*) той активно и всеотдайно участва в борбите за устройство на “*български разумен, научно оправдан, съвременен правопис*”, защото още в началото на своята научна и обществена дейност разбира значението на правописната система като средство за правилно усвояване на книжовния език.

А.Т.-Балан проявява най-голямо усърдие и постоянство за опазване *чистотата* на българския език. Запознат с движението за чистотата на езика у други културни народи, още от началото на научната си дейност той показва правилно становище във връзка с проблема за чуждите думи и за словотворчеството като се включва в борбата срещу избуялия през първите десетилетия след Освобождението “*езиков плевел*”, но “*от свое становище, със свое оръжие и със свое изкуство*” [4:50]. Ученият се стреми да избягва онова, за което е убеден, че не е българско, и за което намира подходящи замени у възрожденските книжовници, в народните умотворения и народните говори. Балан пръв обоснова границата между заемки и чуждици в статията си “Ние спрямо езика си” (1883г.). Той дава примери за отстраняване на ненужни чуждици, като предлага български съответници: *вм. вмешателство – намеса, курорт – летовище, летовник, порядък – ред, считам – смятам, мисля*; показва възможността за замяна на цели чужди изрази: *вм. пазя стаята – болен съм, кръгъл сирак – пълен сирак, хвърля се в очи – бие на очи, държа реч –*

казвам реч; умело побългарява и заменя някои руски форми с български: *взгляд* – *възглед*, *преимущество* – *предимство*, *появление* – *поява*, *произведение* – *творба* и др.

Словотворчеството на А.Т.-Балан се гради върху познаване на словообразователните модели в народния език. Най-напред търси нужната му дума в народния език и направо или след семантично преосмисляне я въвежда в книжовна употреба, а когато не я открие, сам я създава по съответен народен модел. Понякога прибегва и до заемане на думи от чешки език, ако по словообразователен строеж те са еднакви с други български думи. Чрез словотворческата си дейност А.Т.-Балан се стреми да запази народния облик на книжовния език в областта на речника. Със статиите си по литературни, културни и езикови въпроси ученият въвежда доста нови думи, с което пък отстранява или ограничава употребата на съответни чужди думи [7:291].

В статията си “Езикова култура” акад. А.Т.-Балан обобщава и доразвива разбиранията си по въпроса. Според него съдържанието на понятието ‘*езикова култура*’ е твърде широко и включва два *аспекта* в тълкуването. *Първият аспект* предполага вродено или придобито умение да се спазват книжовните норми и да се използват изразните средства на езика съобразно с обстановката и задачите на общуването и по-нататъшно обработване и усъвършенстване на книжовния език като средство за културно общуване. *Вторият аспект* в съдържанието на понятието показва добрата теоретическа подготовка на езиковеда Балан и благотворното влияние на езиковедите на Пражкия лингвистичен кръжок [3:311-332].

Огромна е заслугата на А.Т.-Балан за разработване основите на езиковата култура и активно практическо участие в нейното по-нататъшно формиране като един от най-важните белези на българската нацията. С право можем да наречем академик А. Теодоров-Балан *създател на езиковокултурната традиция* в България.

Литература

1. Андрейчин, Л. Поклон пред делото и паметта на А. Теодоров-Балан// Български език. – София: БАН, 1959. – Кн. 1. – С. 5 – 14.
2. Балан, А.Т. Български записи с език, книжнина и общество. – София, 1956. – 296 с.
3. Балан, А.Т. Езикова култура// Български език. – София: БАН, 1954. – Кн. 4. – С.311-332.

4. Балан, А.Т. Отговор на приветствията// Сборник в чест на Александър Теодоров-Балан. По случай деветдесет и петата му годишнина. – София: БАН, 1955. – С.49-52..
5. Викторова, К. Александър Теодоров-Балан и езиковата култура// Български език. – София: БАН, 1985. – Год. XXXV. – Кн. 5. – С.422-430.
6. Енциклопедия на съвременния български език. – В.Търново: ИПК «Свети Евтимий Патриарх Търновски», 2000. – 583 с.
7. История на новобългарския книжовен език. – София: БАН, 1989.– 542 с.
8. Русинов, Р. Приносът на Александър Теодоров-Балан в теорията на националния книжовен език// Български език. – София: БАН, 1985. – Год. XXXV. – Кн. 5. – С.413-421.
9. Стойков, Ст. Академик Александър Теодоров-Балан// Сборник в чест на Александър Теодоров-Балан. По случай деветдесет и петата му годишнина. – София: БАН, 1955. – С.28-36.